

УДК 376.5-056.42

Олег Медведєв

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Сучасна тенденція приходу до школи дітей 6 років актуалізує проблему їхньої адаптації, що й обумовлює необхідність урахування специфічних особливостей дітей саме цієї вікової категорії. Перехід на чотирирічний термін навчання в початковій школі, що розпочинається з 6-річного віку, загострив вкрай важливу проблему не тільки повноцінного проживання періоду дитинства, соціальної захищеності, забезпечення дітей передшкільною освітою. Ситуація соціального розвитку дитини у момент входження до нових соціальних умов, необхідність орієнтуватися в світі людей ускладнюється руйнуванням динамічного стереотипу, сформованого на попередньому етапі життя. У невідповідності до школи дитини дотримання нового режиму і ритму життя, виконання нових вимог, обов'язків та функцій провокують виникнення таких явищ як «адаптаційний синдром», «адаптаційна хвороба», викликають певні адаптаційні труднощі та необхідність активізації адаптивних ресурсів організму (Т. Богуцька, О. Боделан, Л. Дзюбка, Т. Науменко, С. Нечай).

Дослідження науковців свідчать про те, що різноманітні несприятливі ситуації у сімейному вихованні, у стосунках учителів, батьків та дітей, порушення умов розвитку дитини в школі та вдома, емоційна депривація і фрустрація потреб призводять до затримки росту, серйозних порушень в особистісному розвитку дитини, а в особливо тяжких випадках – до утворення негативних емоційних установок та руйнівних тенденцій, які за несприятливих умов починають домінувати і зумовлюють дезадаптивні, деструктивні форми поведінки (А. Адлер, Н. Авдєєва, Г. Бреслав, К. Хорні, К. Юнг та ін.). Така несприятлива ситуація свідчить про те, що соціально-виховні інститути мають приділяти пріоритетну увагу процесу адаптації дітей-шестирічок до шкільних умов життєдіяльності.

Відтак, актуалізується проблема визначення та створення адекватних умов при переході дитини від одного періоду життя до іншого, які дозволяють полегшити та оптимізувати соціальну адаптацію дітей першого класу до навчально-виховного середовища початкової школи.

Тому метою статті є вивчення особливостей розвитку емоційної сфери дітей на етапі переходу з дошкільного дитинства у молодший шкільний вік.

У наукових джерелах термін «емоції» тлумачиться як «психічні стани і процеси в людини і тварини, в яких реалізуються їхні ситуативні переживання. Через емоції виявляється позитивне або негативне ставлення індивіда до предметів та явищ оточуючого світу, до інших людей, до

самого себе» [6, с. 61].

Емоції людини – одна з найважливіших сторін психічних процесів, яка характеризує переживання людиною об'єктивної дійсності, її ставлення до довкілля і самої себе; це одна з форм відображення об'єктивної дійсності, в якій домінує активний суб'єктивний характер психічного процесу. Емоційний стан характеризується яскраво вираженим суб'єктивним забарвленням та охоплює усі види відчуттів та переживань людини – від глибоко травмуючих страждань до високих форм радощів та соціального відчуття життя [1].

Сьогодні очевидно, що необхідними передумовами виникнення емоцій є новизна, незвичність, раптовість та неочікуваність ситуації. Ситуації вважають новими, якщо людина зовсім не підготовлена до зустрічі з ними; збудження, яке при цьому виникає, може проявитися лише у вигляді емоційних реакцій. Відтак, чим молодшою за віком є людина, тим більше емоцій їй притаманні, адже з моменту народження і до юнацького віку вона постійно зустрічається з новими непередбачуваними ситуаціями, на які у неї ще немає набутої системи відповідей. Крім того, виникнення емоцій може відбуватися і на умовно-рефлекторних засадах, коли нейтральний стимул набуває емоціогенного значення завдяки зв'язку з емоційною ситуацією. Важливим є і те, що встановлення таких умовних зв'язків пояснює більшість тих, часто дифузних тривожних емоційних реакцій, які спостерігаються у людини, і причини яких начебто відсутні. Нейтральні за своїм характером стимули набувають емоціогенності в результаті утворення умовних зв'язків, хоча людина цього може і не помічати.

Фундаментальне значення емоцій, як форми відображення об'єктивної дійсності розкриває у своїй монографії «Психологія емоцій» К. Ізард. Учений наголошує, що при цілісному визначенні емоцій необхідно брати до уваги такі три аспекти: а) відчуття емоції, яка переживається або усвідомлюється; б) процеси, які відбуваються в нервовій, ендокринній, дихальній, харчовій та інших системах організму; в) виразні комплекси емоцій, які виражаються на обличчі і можуть фіксуватися шляхом спостереження. Отже, характеристика емоцій, за К. Ізардом, включає нейрофізіологічні процеси, суб'єктивне переживання та їхній зовнішній прояв людиною, виникнення емоції як процес є діяльністю оцінювання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка надходить у мозок. За допомогою емоцій оцінюється дійсність і ця оцінка доводиться до відому організму мовою переживань, тому розвиток емоційної сфери є важливим компонентом адаптації людини в соціумі [2].

Емоційний розвиток є вагомою частиною загального психічного розвитку дитини перших семи-десяти років життя. Емоції зберігають своє значення і в наступні періоди життя, проте на ранніх етапах онтогенезу вони є провідними, оскільки на них значною мірою ґрунтується поведінка дитини.

Емоційне життя особистості – це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Це особлива форма існування дитини в навколишньому світі, коли вона класифікує об'єкти реальної дійсності на «приємні» і «неприємні». Пізнаючи світ і певною мірою змінюючи його, дитина переживає все те, з чим стикається: відчуває задоволення і незадоволення, радість і горе, обурення і захоплення, гнів і сором, упевненість у собі і ніяковість та ін. Різноманітні переживання дитини, в яких виявляється її ставлення до того, що діється навкруги, відображаються в її емоціях і почуттях. Найчастіше переживання викликані тими об'єктами, які набувають для дитини певного життєвого значення, стають для неї цінними, оскільки сприяють або перешкоджають задоволенню різних її потреб [3].

Кожній фундаментальній емоції притаманні властиві лише їй специфічна функція й унікальні мотиваційні якості. Вони мають характерні мімічні (нервово-м'язові) виразні комплекси й відмінні суб'єктивні переживання. Тривалість та інтенсивність вияву емоцій у мімічному комплексі послаблюються з віком, а також внаслідок соціальних впливів. Окремо кожна емоція існує короткий період часу. Вона активізує весь організм людини і найчастіше виявляється у поєднанні з іншими, у своєрідних комплексах.

Фундаментальні емоції є вродженими, проте соціокультурні чинники відіграють важливу роль у визначенні емоційної експресії. «Правила» вияву емоцій виробляються певною культурою. Вона ж позначається і на соціальних настановах стосовно тих чи інших переживань.

Емоційність – властивість людини, характерною особливістю якої є схильність до швидкого і яскравого прояву емоцій, легка збудливість; сфера прояву темпераменту особистості, яка визначає частоту і ступінь виразу емоцій і почуттів особистості [6, с. 62].

В аспекті започаткованого дослідження становлять інтерес погляди Г. Дюпона на проблему дитячої емоційності. Зокрема, виокремлені ним шість стадій або рівнів розвитку дитячої емоційності.

Перша стадія емоційного розвитку – егоцентрично-позаособистісна – характеризується недиференційованістю дитячих відчуттів і пов'язана насамперед з тілесними переживаннями напруження та розслаблення, суб'єктивно оцінюваними як задоволення або незручність і біль. Більшість дітей до трьох-чотирирічного віку, на думку Г. Дюпона, не схильні давати суб'єктивні оцінки своїм настроям навіть за умови достатнього мовленнєвого розвитку. Зазвичай вони називають зовнішні причини негативного настрою: погана погода, хвороба, відсутність чогось привабливого.

Друга стадія емоційного розвитку – особистого відношення – виникає тоді, коли, у результаті ослаблення егоцентризму, дитина починає усвідомлювати себе як причину свого настрою. В діях дитини, спрямованих на іншу людину, дорослі легко розрізняють базові емоції: радість, сум, гнів, страх. До появи у дитини активного мовлення ці почуття

залишаються прив'язаними до реальної ситуації – до присутньої людини або до наявної речі. З розвитком активного мовлення реальна присутність об'єкта, який детермінує виникнення почуття, перестає бути обов'язковим, почуття набувають більш стійкого, узагальненого характеру. Водночас, як вважає Г. Дюпон, дитина ще не здатна усвідомити суб'єктивний характер своїх почуттів; їй важко повірити, що інші люди в подібних ситуаціях можуть переживати почуття, відмінні від її власних.

Отже, формування здатності до емоційної децентрації за Г. Дюпоном, знаменує нову – міжособистісну – стадію емоційного розвитку, провідним чинником якої є спілкування з однолітками та поява дитячої субкультури, значимої для дитини і відмінної від субкультури сім'ї, як головної референтної групи. Найсуттєвішою властивістю взаємин однолітків є їх принципова рівноправність, що передбачає рівність права на власну емоційну оцінку всього, що відбувається у дитячій групі. За Г. Дюпоном, ця стадія емоційного розвитку зазвичай співіснує зі стадією особистісних взаємин, коли дитина практикує одночасно дві системи взаємин: взаємини слухняності та некритичного прийняття (нехтування правил), пропонованих дорослими та взаємини рівноправних людей, які спільно виробляють правила, прийнятні для усіх них. Таке подвійне прийняття почуттів триває зазвичай до початку підліткового віку, коли з'являється потреба в уніфікації своїх емоційних взаємин зі світом. Пояснення процесу емоційного розвитку дитини на цій стадії є особливо важливим, оскільки дає розуміння особливостей емоційної сфери молодшого школяра [4, с. 31].

Емоції і почуття, які складають емоційний світ дитини, відіграють важливу роль в її внутрішньому і зовнішньому житті. Вони збагачують відображення дитиною об'єктивної дійсності і в зв'язку з її потребами й інтересами стають спонуканнями до діяльності, регуляторами дитячої активності. Світ душевних переживань дошкільника різноманітний і включає емоції, почуття і стани. Всі вони задовольняють потребу в емоційному збагаченні дитини. Емоція «зацікавлено», «невідсторонено» оцінює дійсність і «сповіщає» свою оцінку дитині мовою переживань [3]. Якщо предмети, явища докільця відповідають потребам та можливостям дитини, вони викликають позитивне ставлення та сприяють виникненню позитивних емоцій (задоволення, радості, захоплення тощо). В іншому випадку – виникає негативне ставлення та відповідні емоції (страх, образа, сум, смуток, туга, пригніченість тощо). Таким чином, емоції викликають активний чи пасивний стан, підвищують чи пригнічують життєдіяльність дитини. У зв'язку з цим, психологи поділяють емоції на дві групи: стеничні, які підвищують активність, енергію, життєдіяльність, бадьорість та астеничні, які навпаки знижують активність та пригнічують життєдіяльність. Отже, емоції впливають на перебіг різних психічних процесів та зумовлюють формування певних рис характеру особистості [5, с. 4].

Генетичні задатки дитини, її життєвий досвід, виховання і навчання,

які належать до емоційної сфери, а також зумовлена емоціями поведінка відіграють важливу роль у розвитку особистості, в набутті нею певних характерологічних рис (наприклад, дратівливість, веселість тощо), які виявляють тенденцію дитини переживати у повсякденному житті певні емоції.

У розвитку емоційного життя дитини важливу роль відіграють соціальні умови (навіть за низької сприйнятливості). Часте переживання дитиною певної емоції та її виявлення неминуче призводять до формування відповідних особистісних характеристик. Наприклад, якщо дитина в сімейному колі часто відчуває страх до гримання або фізичного покарання з боку матері чи батька, такі тривожність і лякливість перетворюються на її особистісну властивість. На це звертав увагу В. Сухомлинський, який підкреслював, що «в роки дитинства кожна людина потребує уваги і ласки. Якщо дитина виростає в обстановці безсердечності, вона стає байдужою до добра і краси. Школа не може повною мірою замінити сім'ю і особливо матір, але якщо дитина не відчуває дома ласки і сердечності, турботи, ми – вихователі – повинні бути особливо уважними до неї» [8, с. 92].

Науковці вказують, що «якщо батьки постійно говорять дитині, що вона невдаха, нехлюй, телепень, то вона рано чи пізно починає у це вірити. Але спочатку відбувається внутрішній конфлікт, оскільки дитина знає, що не така вона вже й погана, що намагається порадувати своїх батьків, а вони цього не помічають, намагаючись підігнати її під свої мірки. Внаслідок цього конфлікту виникає нервово напруження, з яким дитина не може впоратися. Вона або пристосовується до непомірних вимог дорослих, або починає опиратися, що провокує конфлікти з батьками. Якщо батьки не змінюють власну «виховну політику», то у дитини виникає нервовий розлад, невроз, який може спровокувати виникнення ранньої шкільної дезадаптації, а також привести до ускладнення пристосування до нових соціальних умов у дорослому житті» [9, с. 47]. Нагадаємо, що С. Рубінштейн підкреслював, що психічне здоров'я людини, її соціальна й інтелектуальна активність значною мірою залежать від світовідчуття, яке становить життєвий тонус особистості.

В процесі спроб реалізувати самостійний задум, відтворити щось знайоме в нових умовах, створити щось нове з метою дослідження й апробування в дошкільника виникають певні емоції, викликані інтелектуальними і моральними почуттями, які можуть трансформуватися в риси характеру, такі як допитливість, вразливість, щирість, стриманість (нестриманість). Дитина, якій властиві запальність, лякливість, нестриманість, стикається з різними реакціями на ці риси оточуючих дорослих і однолітків. Так, запальність і нестриманість дитини можуть викликати в її ровесників незадоволення, намагання уникати контактів з нею, суперечки й агресію. Боязкість дитини може призвести до його самотності, відчуження від групи однолітків, викликати насмішки та глузування дорослих і ровесників. Соціальні прояви поведінки суттєво

залежать від тих емоцій, які найчастіше переживає і виявляє дитина, емоційні характеристики якої стають складовими її характеру.

Існують як короткотривалі, так і постійні джерела виникнення людських емоцій. При повторних стимуляціях, спрямованих на виникнення певних емоцій, в ситуаціях, до яких неможлива адаптація, розвиваються реакції тривожності, а також невротичні стани. Такі особистісні або соціальні конфлікти, що не знаходять свого вирішення, зумовлюють переживання дитиною стресових ситуацій, емоційне вираження яких відображається насамперед через зміни у вегетативних функціях (змінюється частота серцевих скорочень, кров'яний тиск, амплітуда та ритм дихання тощо). Окрім вегетативних в організмі дитини виникають і соматичні зміни, зокрема гіпертонус, своєрідне «скам'яніння» людини у стані емоційного шоку або після нього, зумовлене контрактурою скелетних м'язів.

Зауважимо, що розвиток емоційних процесів, який розпочався на етапі дошкільного дитинства, забезпечив основні новоутворення в емоційній сфері дітей 6–7 років. Зокрема: а) зміни змісту афектів, які проявляються у виникненні особливих форм співпереживання (емпатії) на основі розвитку емоційної децентрації; б) зміни змісту емоцій у часовій структурі діяльності мірою ускладнення і віддалення її початкових компонентів від кінцевих результатів (емоції починають передувати процесу виконання задачі). Таке емоційне передумання (за О. Запорожцем і Я. Неверович) пов'язане з виникненням та розвитком емоційної уяви дітей.

Емоційний розвиток дитини 6–7 років безпосередньо пов'язаний зі зміною способу життя, розширенням кола спілкування. Як і раніше продовжується бурхливий розвиток та вдосконалення емоційної сфери дитини. Науковці зауважують, що для молодших школярів характерним є життєрадісний бадьорий настрій. Водночас, причиною афективних станів, які подекуди властиві їм, є розходження між рівнем домагань і можливостями учня задовольнити прагнення, домогтися високих оцінок своїх якостей і дійсним ставленням батьків, однолітків та вчителя. У таких ситуаціях молодший школяр схильний демонструвати форми емоційної нестійкості – грубість, неврівноваженість, плаксивість та інші. Наголосимо, що учні молодших класів усе-таки достатньо емоційно вразливі. У процесі і під впливом навчання в школі відбувається подальше поглиблення диференціації вразливості, яка виявляється в тому, як діти реагують на людину, оцінка якої має важливе значення для них. В учнів перших класів розвивається усвідомлення своїх почуттів та розуміння їх вияву в людей, які їх оточують. Вони не завжди правильно сприймають зовнішні прояви емоцій страху, гніву доброзичливого і недоброзичливого ставлення дорослих один до одного.

Негативні емоційні стани у молодших школярів було охарактеризовано А. Реаном, який звертав увагу на таку достатньо розповсюджену і серйозну педагогічну проблему емоційної нестійкості, неврівноваженості учнів молодших класів: «Педагоги не знають як себе

поводити з школярами занадто впертими, вразливими, агресивними, або, наприклад, з дітьми, які занадто хворобливо переживають будь-які зауваження, плаксивими, тривожними» [7, с. 264]. Тому достатньо розповсюдженою і серйозною педагогічною проблемою, яка вимагає свого вирішення, є емоційна нестійкість, неврівноваженість учнів молодших класів, їхня підвищена емоційна чутливість.

Отже, на розвиток індивідуальних емоційних характеристик суттєво впливає також соціальний досвід дитини. Розвинута сфера емоцій, почуттів дає змогу людині набувати власного досвіду пізнання соціального і предметного оточення. Відтак, вчителям і батькам необхідно постійно дбати про розвиток емоційної сфери дитини, зокрема у соціальному оточенні у природному довіллі, у різних видах цілеспрямованої діяльності.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок є характеристика поняття «підвищена емоційна чутливість учня» та розробка на цій основі стратегії й механізмів сприятливої адаптації учнів перших класів з підвищеною емоційною чутливістю до умов навчально-виховного середовища загальноосвітньої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохін П. К. Внутреннее торможение как проблема физиологии / П. К. Анохін. – Москва, Медгиз, 1958. – 325 с.
2. Изард К. Психология емоцій / К. Изард. – СПб, 2000. – 642 с.
3. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О. Л. Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 225 с.
4. Кошелева А. Д. Эмоциональное развитие дошкольников : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Кошелева, В. И. Перегуда, О. А. Шаграева ; под. ред. О. А. Шаграевой, С. А. Козловой. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 176 с.
5. Маценко Ж. Естетотерапія емоційних станів дошкільників / Ж. Маценко // Емоційний розвиток дитини / упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – Київ. : Мікрос – СВС, 2003. – С. 3–31.
6. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : навчальний посібник / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко. – К. : Каравела, 2012. – С. 328.
7. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 416 с.
8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори : в 5 т. Т. 3. / В. О. Сухомлинський. – Київ., Рад. школа, 1997. – С. 7–278.
9. Терещенко Л. Робота вихователя-методиста дитячого садка з батьками щодо запобігання ранньої шкільної дезадаптації / Л. Терещенко // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2010. – № 6. – С. 45–51.